

Συνοπτική παρουσίαση της θέσης της ελληνικής μεταναστευτικής λογοτεχνίας στον ευρύτερο ορίζοντα της μεταναστευτικής λογοτεχνίας στη Γερμανία

Αγλαΐα Μπλιούμη¹

Στο παρόν άρθρο σκιαγραφείται η πορεία της ελληνόφωνης μεταναστευτικής λογοτεχνίας από τη δεκαετία του 1960 έως σήμερα, περιγράφεται η συμβολή του πανεπιστημιακού τμήματος Γερμανικής Φιλολογίας του Μονάχου στη διάδοση αυτής της λογοτεχνίας και θίγονται κάποιες βασικές τάσεις στην επιστημονική έρευνα. Οι Έλληνες δημιουργοί έχουν να επιδείξουν μια πληθώρα λογοτεχνικών κειμένων, κυρίως στην ελληνική γλώσσα, η παρουσία τους όμως αυτή δεν έχει γίνει αρκούντως αισθητή τόσο στη Γερμανία όσο και στην Ελλάδα. Στο τέλος του άρθρου συζητιούνται κάποιες προοπτικές για τη διάδοση της ελληνόφωνης μεταναστευτικής λογοτεχνίας σε Ελλάδα και εξωτερικό.

This article outlines the course of Greek-language immigrant literature from the 1960s until today, describes the contribution of the University Department of German Philology in Munich to the dissemination of this literature and touches on some key trends in scientific research. Greek authors have an abundance of literary texts to show, mainly in Greek, but their literary work has not been sufficiently felt both in Germany and Greece. At the end of the article, some perspectives for the dissemination of Greek-language immigrant literature in Greece and abroad are discussed.

Σύντομη ιστορική περιδιάβαση

Όταν αναφερόμαστε στη λογοτεχνία των Ελλήνων στη Γερμανία ή τη λογοτεχνία όσων πραγματεύονται τη ζωή των Ελλήνων στη Γερμανία, αναφερόμαστε στον *σκληρό πυρήνα* των ελληνογερμανικών σχέσεων, εφόσον ως επί το πλείστον πρόκειται για μια λογοτεχνική παραγωγή που λειτουργεί ως διαμεσολαβητής ανάμεσα σε Γερμανία και Ελλάδα. Αναφερόμαστε σε ένα λογοτεχνικό φαινόμενο που ανατροφοδοτείται από τα ιστορικοπολιτικά συμφραζόμενα των δύο χωρών και μετασχηματίζει λογοτεχνικά την ώσμωση πολιτισμικών κωδίκων και ταυτοτήτων. Κατά συνέπεια, τίθενται τα παρακάτω ερωτήματα: ποιο είναι το

¹ Η Αγλαΐα Μπλιούμη είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια στο τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ. Η έρευνά της επικεντρώνεται στην γερμανόφωνη μεταναστευτική και μετα-μεταναστευτική λογοτεχνία, στον Γερμανικό Φιλελληνισμό του 18^{ου} και 19^{ου}, στην Σημειωτική της Λογοτεχνίας και του Πολιτισμού, στην Διαπολιτισμική Γραμματολογία κ.ά. Η τελευταία της δημοσίευση είναι η συνεπιμέλεια με τον John Butscher: *Ein Südtiroler zwischen dem Peloponnes und Trapezunt. Jakob Philipp Fallmerayer (1790-1861)*. Meran: Mimesis 2024. Email: ablioumi@gs.uoa.gr

γενικότερο πλαίσιο ανάπτυξης και διάδοσης της λογοτεχνίας στη Γερμανία συγγραφέων μη γερμανικής καταγωγής, εντός του οποίου εμπεριέχεται και η ελληνική παραγωγή; Ποια η θέση των Ελλήνων συγγραφέων στο λογοτεχνικό γίγνεσθαι των δύο χωρών; Ποια βήματα θα μπορούσαν να γίνουν σε Ελλάδα και Γερμανία για τη σύσφιξη των ελληνογερμανικών σχέσεων σε επίπεδο διάδοσης της λογοτεχνίας;

Οι απαρχές από τη δεκαετία του 1960²

Πρώτα τεκμήρια μεταναστευτικής γραφής έχουμε κατά τη δεκαετία του 1960, όταν Ιταλοί εργάτες περιγράφουν σε μεταναστευτικά φυλλάδια τις πρώτες τους εμπειρίες στη Γερμανία, συνεπώς πρόκειται για μια αμιγώς μεταναστευτική γραφή που έχει περισσότερο χαρακτήρα ντοκουμέντου (Γεωργουδάκη 2000, 26).

Από φιλολογική σκοπιά σημαντική ώθηση ως προς τη διάδοση της εν λόγω λογοτεχνικής παραγωγής έδωσε το τμήμα Γερμανικής Φιλολογίας του Μονάχου με τους πρωτοπόρους καθηγητές Harald Weinrich και Irmgard Ackermann. Προκειμένου να γίνει γνωστή και να διαδοθεί αυτή η λογοτεχνία, το πανεπιστημιακό τμήμα οργάνωσε από το 1979 έως το 1984, και με τη βοήθεια του Ινστιτούτου Goethe, ετήσιους λογοτεχνικούς διαγωνισμούς και εξέδωσε τις ανθολογίες που προέκυψαν από τα επιλεγμένα κείμενα των διαγωνισμών. Είναι η εποχή που καθιερώνεται από το πανεπιστημιακό τμήμα του Μονάχου ο όρος *Literatur von außen* ή *Ausländerliteratur* κατ' αναλογία της κοινωνικής πραγματικότητας των ξένων πολιτών (*Ausländische Mitbürger*), (Meier-Braun 1998, 225). Πρωτοβουλία του Harald Weinrich σε συνεργασία με την Robert Bosch-Stiftung υπήρξε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 η θέσπιση του πολύ σημαντικού για τη διάδοση αυτής της λογοτεχνίας βραβείου Adalbert-von-Chamisso-Preis. Το βραβείο από το 2018 μετονομάστηκε σε Chamisso Preis/Hellerau με έδρα την Δρέσδη.³ Το βραβείο δεν έχει δοθεί ποτέ σε Έλληνα/δα συγγραφέα.

Σύγχρονη μεταναστευτική λογοτεχνία από τη δεκαετία του 1990

Από τη δεκαετία του 1990 και εφεξής η μεταναστευτική λογοτεχνία άρχισε να διαδίδεται με γοργότερους ρυθμούς και να εμφανίζονται έργα με αισθητικά πιο σύνθετες λογοτεχνικές δομές. Η δε πρόσληψή της υποστηρίχθηκε από

² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ιστορία της μεταναστευτικής λογοτεχνίας στη Γερμανία βλ. Μπλιούμη 2010, σελ. 128-151.

³ Βλ. συνοπτική παρουσίαση του βραβείου έως το 2017 <https://www.bosch-stiftung.de/de/projekt/adalbert-von-chamisso-preis-der-robert-bosch-stiftung>, ενώ από το 2018 βλ. <https://www.chamisso-preis-hellerau.de> [12.10.2022].

επιστημονικά συνέδρια, λογοτεχνικές βραδιές, αναγνώσεις κ.ά., εδραιώνοντας ευρέως την αντίληψη ότι η πνευματική δημιουργία των αλλοδαπών αντιμετωπίζεται πια ως σημαντικό μέρος της πνευματικής ζωής της Γερμανίας (Μπλιούμη 2010, 145).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 σημειώθηκε από φιλολογικής πλευράς αυξημένη ενασχόληση με τη *μεταναστευτική λογοτεχνία*, καθώς αυξήθηκαν οι διπλωματικές εργασίες, διδακτορικές διατριβές, υφηγεσίες, ενώ σημείο αναφοράς αποτέλεσε η έκδοση του πρώτου εγχειριδίου της εν λόγω λογοτεχνίας από τον Carmine Chiellino (Chiellino 2000). Συνεπώς η έρευνα εμβαθύνει πια στη διερεύνηση της ιδιαιτερότητας της λογοτεχνικής γραφής⁴ και καταβάλλει προσπάθειες η διαπολιτισμική της δυναμική να προβληθεί τόσο σε επίπεδο γλώσσας όσο και περιεχομένου.

Σημειωτέο ότι από τη δεκαετία του 1980 εμφανίζονται στους κόλπους της Γερμανικής Φιλολογίας διάφοροι προσδιορισμοί όπως π.χ. *Minderheitenliteratur* (μειονοτική λογοτεχνία), *Migrantenliteratur* (λογοτεχνία των μεταναστών) ή *Migrationsliteratur* (μεταναστευτική λογοτεχνία), *Literatur mit dem Motiv der Fremde* (λογοτεχνία με το μοτίβο του ξένου), *Literatur der Bewegung* (λογοτεχνία της κίνησης) κ.ά. Είναι ενδεικτικό ότι οι όροι *λογοτεχνία των γκασταρμπάιτερ* ή των *αλλοδαπών* (*Ausländerliteratur*) έχουν παραμεριστεί εντελώς, εφόσον ο *μετανάστης* εκλαμβάνεται ως πιο ουδέτερος όρος και η γερμανική κοινωνία συνειδητοποιεί την ολοένα αυξανόμενη πολυπολιτισμική της σύνθεση (Ο.π., 149.). Κατά συνέπεια, η *μεταναστευτική λογοτεχνία* βρίσκεται, όσο κανένα άλλο λογοτεχνικό φαινόμενο, σε άμεση συνάρτηση με την εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα, ενώ η Γραμματολογία ανατροφοδοτείται από τη συνεχώς εξελισσόμενη κοινωνική πραγματικότητα, θεραπεύοντας ένα ερευνητικό πεδίο με άμεση κοινωνική αναφορά. Παρόλη την πληθώρα των ορολογικών προτάσεων ακόμη και η πρόσφατη φιλολογική έρευνα (Baltes-Löhr 2016) εμμένει σε έναν όρο που το ένα συνθετικό του αποτελείται από την *μετανάστευση*, συγκεκριμένα στον όρο *μεταναστευτική λογοτεχνία* (Weitin 2012, 219), δηλαδή έναν όρο ουδέτερο και ευρύ (Blioumi 2000β, 595-601).

Τέλος, αξίζει να τονιστεί ότι τα τελευταία χρόνια καθιερώνεται όλο και περισσότερο ο όρος της *μετα-μετανάστευσης* (Postmigration) που εννοεί την ανάπτυξη υβριδικών ταυτοτήτων σε μια μεταεθνική εποχή (Geiser 2015, 441). Έστω και αν ο επιχειρούμενος διαχωρισμός ανάμεσα στο μεταναστευτικό φαινόμενο της πρώτης και των μετέπειτα γενεών μοιάζει αρκετά σχηματικός (Blioumi 2021, 441), ο όρος *μετα-μετανάστευση* (Postmigration) καθιερώνεται πια σε διάφορες χώρες και χαρακτηρίζει την υπερπήδηση των αρνητικών συνδηλώσεων μιας στενής θεώρησης της μετανάστευσης. Από φιλολογική

⁴ Για το στοιχείο της εμφανούς και υπολανθάνουσας ετερογλωσσίας που θεωρείται σήμα κατατεθέν πολλών σύγχρονων κειμένων βλ. Μπλιούμη 2008, 373.

πλευρά, μάλιστα, αυτό το λογοτεχνικό φαινόμενο χαρακτηρίζεται γενικά ως σύγχρονη avant-garde λογοτεχνία (Bauer 2002, 17), εφόσον ανοίγει νέους ορίζοντες λογοτεχνικής έκφρασης για τη γερμανική λογοτεχνία.

Εκ μέρους της φιλολογικής επιστήμης υπάρχουν πολλές προσεγγίσεις τόσο μεθοδολογικές όσο και ειδολογικές που προσπαθούν να φωτίσουν πολύπλευρα το φαινόμενο. Πρόκειται κυρίως για συλλογικούς τόμους με περισσότερους συγγραφείς, όπως π.χ. των Aglaia Blioumi (2002), Klaus Schenk u. a. (2004), ο ειδικός τόμος *‘Literatur und Migration’* της περιοδικής έκδοσης *‘Text+Kritik’* (2006), οι συλλογικοί τόμοι των Karin Hoff (2008), Helmut Schmitz (2009), Michaela Holdenried (2012), Rácz/Schenk (2014), Schenk/ Cornejo/Szabo (2015), Baltes-Löhr/Radulescu (2016), ενώ επί του πιεστηρίου είναι ο δεύτερος τόμος του εγχειριδίου *Handbuch Literatur der Migration in den deutschsprachigen Ländern seit 1945*.

Σύνοψη: ελληνική παραγωγή

Ως προς την ελληνική παραγωγή μπορούμε να διακρίνουμε σε αδρές γραμμές τρεις κατηγορίες συγγραφέων. Στην πρώτη ανήκουν ως επί το πλείστον διακεκριμένοι Έλληνες συγγραφείς που ζουν ή έζησαν στην Ελλάδα, π.χ. Γαλάτσια Γρηγοριάδου-Σουρέλη *Παιχνίδι χωρίς κανόνες* (1982), Petros Markaris *Fremdgeblieben* (1988), Ελένη Σαραντίτη-Παναγιώτου *Όταν φύγαμε* (1989), Βασίλης Βασιλικός *Γλαύκος Θρασάκης* (1990) κ.ά. Αυτά τα λογοτεχνικά κείμενα πραγματεύονται κλασικά μεταναστευτικά ζητήματα, όπως η οικονομική μετανάστευση, η αποξένωση και ο νόστος.

Ευχάριστη έκπληξη υπήρξε, και σε αντίθεση με την πλειονότητα των συγγραφέων αυτής της κατηγορίας, η πολύ πιο πρόσφατη έκδοση του εφηβικού μυθιστορήματος της Άλκης Ζέη *Η Κωνσταντίνα και οι αράχνες της* (2011), στο οποίο περιγράφεται η σύγχρονη μετανάστευση μιας οικογένειας αστών, ενώ η μετανάστευση συνυφαίνεται και με άλλα κοινωνικά ζητήματα, όπως ο χωρισμός των γονέων και η αντιμετώπισή του εκ μέρους του παιδιού-προταγωνιστή. Στο έργο επιχειρείται, κατά συνέπεια, η αναπαράσταση μιας ευρείας έννοιας της μετανάστευσης που αποτελεί σημαντική θεματολογική εξέλιξη σε σχέση με τα έργα των προηγούμενων δεκαετιών.

Ιδιαίτερη είναι, επίσης, και η σκοπιά του μυθιστορήματος της Έλενας Αρτζανίδου *Γκασταρμπάιτερ, η οδυνηρή φυγή* (2012) που με φόντο τη μετανάστευση των Ελλήνων κατά τη δεκαετία του 1960 σκιαγραφεί μια εκ του σύνεγγυς εικόνα της ελληνικής υπαίθρου και συνυφαίνει τη μετανάστευση στη Γερμανία με την ελληνική προσφυγιά λόγω πολιτικών φρονημάτων. Συνεπώς, μια βασική πρωτοτυπία του μυθιστορήματος είναι - όπως και στο βιβλίο της

Άλκης Ζέη, όμως από μια εντελώς διαφορετική οπτική - η αναπαράσταση μιας ευρείας έννοιας της μετανάστευσης.

Παρόμοια, στο εφηβικό της μυθιστόρημα *Η Ξένη στο Ρήνο* (2019) πραγματεύεται, λόγω της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, το νέο μεταναστευτικό ρεύμα των Ελλήνων προς τη Γερμανία προσεγγίζοντας την μετανάστευση από μια σύγχρονη και άρα διαφορετική σκοπιά. Παρομοίως και η Χρύσα Μαστοροδήμου με το μυθιστόρημα *Τα τεμάχια* (2021) αναφέρεται στο νέο μεταναστευτικό ρεύμα των Ελλήνων της Γερμανίας, το οποίο συνυφαίνει με την ιστορία των γκασταρμπάιτερ κατά τη δεκαετία του 1960.

Στην δεύτερη κατηγορία ανήκουν συγγραφείς που διαμένουν στη Γερμανία και γράφουν αποκλειστικά στα γερμανικά ή στα ελληνικά. Μεταξύ αυτών των γερμανόφωνων συγγραφέων αξίζει να αναφερθούν οι Chrisafis Lolakas *So weit der Himmel reicht* (1985), το αστυνομικό μυθιστόρημα του Dimitris Papakonstantinou *Die Dunkelziffer. Kriminalroman um eine Männerfreundschaft* (1988) και Christos Yiannopoulos (με διάφορα έργα παιδικής λογοτεχνίας), ενώ στον χώρο της ποίησης αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία της Ewa Boura με τις συλλογές *Gefrorene Nächte* (1996), *16 Gedichte* (1996), *3 Gedichte* (1999), *Undufer* (2016) *Traumarchiv* (2016).

Την μερίδα του λέοντος όμως διεκδικούν συγγραφείς που, μολονότι ζουν ή έζησαν στη Γερμανία, γράφουν τα έργα τους στα ελληνικά. Εξαιτίας της μεγάλης πληθώρας συγγραφέων, θα πρέπει, σε αυτό το σημείο, να περιοριστούμε ενδεικτικά σε κάποιους λογοτέχνες.

Το πιο γνωστό έργο αυτής της κατηγορίας είναι *Το Διπλό Βιβλίο* (1976) του Δημήτρη Χατζή που πραγματεύεται μεταναστευτικά ζητήματα. Με αφετηρία όμως τη ζωή ενός Έλληνα στη Στουτγάρδη της δεκαετίας του 1960, θίγονται επίσης ζητήματα συστημικής διαφοράς ανάμεσα σε δύση και ανατολή, πολιτισμικών διαφορών και πολιτικής κουλτούρας, καθώς και το αναπάντητο ζήτημα της νεοελληνικής ταυτότητας. Μολονότι πρόκειται για ένα από τα πρώτα έργα που πραγματεύονται ζητήματα μετανάστευσης στη Γερμανία, ο ευρωπαϊκός του προσανατολισμός το καθιστά πρωτοπόρο ως προς τις ελληνογερμανικές σχέσεις, ενώ διαφαίνονται ήδη διαπολιτισμικά λογοτεχνικά στοιχεία που αναπαριστούν την ώσμωση των πολιτισμών (Μπλιούμη 2007, 524).

Ένας από τους πιο διαπρεπείς συγγραφείς είναι ο Δημήτρης Νόλλας που από την δεκαετία του 1970 δημοσιεύει έργα με άμεσες αναφορές στη Γερμανία. Επανήλθε σε θέματα σχετικά με τη Γερμανία με την πρόσφατη τριλογία του *Δύσκολοι καιροί*. Ο άοκνος κριτικός και συγγραφέας Δημοσθένης Κούρτοβικ μας αφήνει τη συλλογή διηγημάτων *Τρεις χιλιάδες χιλιόμετρα* (1980) που έχει μια έντονα αυτοβιογραφική χροιά και αναφέρεται στην Στουτγάρδη κατά την εποχή της χούντας. Πρόσφατα δημοσίευσε το αυτομυθοπλαστικό μυθιστόρημα *Ο ήχος της σιωπής της* (2024), το οποίο μολονότι περιστρέφεται γύρω από τη σχέση

μάνας-γιου, αφιερώνει μεγάλο μέρος στη σκιαγράφηση της ζωής του πρωταγωνιστή στη Γερμανία και στον τρόπο που αυτή η εμπειρία ζωής επηρέασε βαθύτατα την κοσμοθεώρησή του.

Ο Πέτρος Κυρίμης, βραβευμένος με το βραβείο της Wupperthaler Akademie für Verdienste im Kulturbereich, έχει εκδώσει πληθώρα μυθιστορημάτων και κυρίως διηγημάτων. Η νουβέλα *Η καρδιά του Κότσουφα* μεταφράστηκε στα γερμανικά *Das Herz der Amsel* (1998), έκτοτε έχει συνεχή λογοτεχνική παραγωγή, ενώ σχετικά πρόσφατα εκδόθηκε το μυθιστόρημα *Κάποτε στον Πειραιά* (2019).

Από την πλευρά της ποίησης αξίζει να αναφερθεί η Έλσα Κορνέτη που υπήρξε τρεις φορές υποψήφια για το Κρατικό Βραβείο Ποίησης, ενώ ποιήματά της έχουν συμπεριληφθεί σε ελληνικές και ξένες ανθολογίες και έχουν μεταφραστεί σε 10 γλώσσες. Ιδιαίτερη περίπτωση είναι ο Βάιος Φασούλας που χωρίς πολλές γραμματικές γνώσεις συνέθεσε στη θεσσαλική διάλεκτο μια σειρά από έπη (Blioumi 2000, 102), ενώ η Ένωση Ελλήνων Λογοτεχνών Συγγραφέων Πέντε Ηπείρων (Ε.Ε.Λ.Σ.Π.Η) προκήρυξε το έτος 2022 τον 1^ο διαγωνισμό ποίησης *Βάιος Φασούλας* στη μνήμη του ποιητή. Ένα μεγάλο σε όγκο έργο αφήνει και η Ελένη Δεληδημητρίου-Τσακμάκη, επίσης χωρίς πολλές γραμματικές γνώσεις, ενώ έργα της έχουν μεταφραστεί στα γερμανικά.

Υπάρχουν ακόμη συγγραφείς που εκδίδουν τα βιβλία τους στις δύο γλώσσες ή τα αποδίδουν από τη μία γλώσσα στην άλλη (ελληνικά προς γερμανικά και το αντίθετο). Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί η Ελένη Τορόση που υπήρξε αναμφισβήτητα, τουλάχιστον στο γερμανικό κοινό, η πιο γνωστή συγγραφέας. Έχει εδραιωθεί ως συγγραφέας παιδικής λογοτεχνίας, ενώ το μυθιστόρημα *Als ich dir zeigte, wie die Welt klingt* (2014) – που απέδωσε η ίδια στα ελληνικά *Όταν σου έδειξα τον ήχο του κόσμου* (2016) – αποτελεί την αυτομυθοπλασία της. Στο εν λόγω μυθιστόρημα, όπως και στη δίγλωσση συλλογή διηγημάτων *Zauberformeln* (1998), η Τορόση εστιάζει μεταξύ άλλων στο θέμα της εκμάθησης της ξένης γλώσσας, ανάγοντας, κατά τη γνώμη μου, την ελληνική μεταναστευτική λογοτεχνία στο επίπεδο άλλων συγγραφέων μη γερμανικής καταγωγής, όπως της Emine Sevgi Özdamar, εφόσον η εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας και το πάντρεμα των διαφορετικών πολιτισμικών εκδηλώσεων αναπαρίσταται τόσο στη μορφή όσο στο περιεχόμενο.

Τέλος, την τρίτη κατηγορία συγγραφέων αποτελούν οι συγγραφείς δεύτερης γενιάς μεταναστών, μολονότι ο όρος δεν είναι σαφής. Αν θεωρήσουμε ως δεύτερη γενιά όσους έχουν μετανάστες γονείς, τότε βλέπουμε διαφοροποιήσεις ανάμεσά τους, ιδιαίτερα ως προς τη χρήση της γλώσσας. Όσοι λοιπόν μεγάλωσαν στην Ελλάδα σε συγγενείς και μετέβησαν στη Γερμανία ως ενήλικες, γράφουν συνήθως στα ελληνικά. Ενδεικτικά θα πρέπει να αναφέρουμε τα έργα του Αντώνη Σουρούνη που με φόντο τη Γερμανία, ιδιαίτερα στα

μυθιστορήματα *Οι συμπαίκτες* (1988) και *Μερόνυχτα Φραγκφούρτης* (1992), σκιαγραφούνται βαθύτερα υπαρξιακά ζητήματα (Blioumi 2000, 97). Ο Σουρούνης έλαβε με το μυθιστόρημα *Ο χορός των Ρόδων* (1994) το Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος.

Παρόμοια είναι και η περίπτωση του Μιχάλη Πατένταλη που τα έργα του αγγίζουν κοινωνικά θέματα ποικίλου περιεχομένου, ενώ ως επί το πλείστον γράφει στα ελληνικά. Εν τούτοις πέρα από τη χρήση της ελληνικής γλώσσας, δεν είναι τυχαίο, ότι τα έργα του είναι ενταγμένα σε ένα διεθνές περιβάλλον, όπως π.χ. το μυθιστόρημα *Ποιος σκότωσε τον Μότσαρτ* (2020), ενώ στο τελευταίο του έργο *Ο χορός του Χάντινγκτον* (2022) η υπόθεση όχι μόνο ξετυλίγεται σε ένα διεθνές περιβάλλον, ανάμεσα σε Παρίσι και Λονδίνο, αλλά εκλείπει και οποιοσδήποτε Έλληνας/δα πρωταγωνιστής.

Την πιο μικρή πληθυσμιακή ομάδα αποτελούν η δεύτερη γενιά μεταναστών που γράφουν αποκλειστικά στα γερμανικά και έχουν μεγαλώσει εξ' ολοκλήρου ή έστω για κάποιο χρονικό διάστημα στη Γερμανία. Αποκλειστικά στα γερμανικά γράφει, όπως ειπώθηκε, η Ewa Boura, ενώ ο Alexandros Stefanidis είναι ο μοναδικός συγγραφέας που πραγματεύεται ζητήματα που αφορούν τη δεύτερη γενιά μεταναστών. Ειδικά το μυθιστόρημά του *Beim Griechen. Wie mein Vater in unserer Taverne Geschichte schrieb* (2010) αποτελεί σπάνιο λογοτεχνικό δείγμα που πραγματεύεται τις ελληνογερμανικές σχέσεις, καθώς ο μύθος πλαισιώνεται τόσο από ιστορίες μνήμης των γονιών και των παππούδων στην Ελλάδα όσο και από σύγχρονες πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις στη Γερμανία.

Επίσης αποκλειστικά στα γερμανικά έχει δημοσιεύσει η Thalia Andronis το πεζοποίημα *Mira-Mare* (2001), χρησιμοποιώντας μια έντονα πειραματική γραφή. Μεγαλωμένος εξ' ολοκλήρου στη Γερμανία, αλλά με αποκλειστικά ελληνικό λογοτεχνικό έργο, είναι ο Kyro Ponte. Έχει εκδώσει ποιήματα και μία νουβέλα *Ένας περίεργος ξένος* (2019). Ο ποιητής Ίβο Μερασκεντής έχει ελληνογερμανική καταγωγή, δημοσιεύει από το 1994 ποιήματα στα ελληνικά, ενώ από το 2014 και δίγλωσσα στο *Online Magazin Logographia*. Παρόμοια και ο Αλέξιος Μάινας έχει ελληνογερμανική καταγωγή και, πέρα από την προβολή Ελλήνων λογοτεχνών στη Γερμανία και μεταφράσεις, έχει εκδώσει την πρώτη του ποιητική συλλογή στα ελληνικά (*Το περιεχόμενο του υπόλοιπου* 2011). Τέλος, η Αγλαΐα Μπλιούμη, που ζει σήμερα στην Ελλάδα, δημοσίευσε το πρώτο στην ελληνική γλώσσα μυθιστόρημα δεύτερης γενιάς μεταναστών *Αποχαιρέτα την τη Στουτγάρδη, Αστυάνακτα* (2022), επίκεντρο του οποίου αποτελούν οι ελληνογερμανικές σχέσεις σε επίπεδο τόσο μνημοσύνης όσο και πολιτισμικών ωσμώσεων. Ως δείγμα έργου δεύτερης γενιάς μεταναστών αξιοποιείται η εμφανής και υπολανθάνουσα ετερογλωσσία, ενώ αναφορικά με το περιεχόμενο θίγονται ζητήματα διγλωσσίας και μετάφρασης (Τράκα 2024).

Προσπάθειες διάδοσης της λογοτεχνίας

Πολύ σημαντικό φόρουμ διάδοσης αυτής της λογοτεχνίας είναι ο εκδοτικός οίκος Ρωμιοσύνη στον οποίο έχουν δημοσιεύσει τα έργα τους κυρίως Έλληνες συγγραφείς που διαμένουν στη Γερμανία. Επίσης ο εκδοτικός οίκος είχε τη φροντίδα και επιμέλεια πολλών δίγλωσσων ανθολογιών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ανθολογίες σε επιμέλεια Niki Eideneier *Dimitrakis '86* (1985), Niki Eideneier/Arzu Toker *KALIMERHABA. Griechisch-deutsch-türkisches Lesebuch* (τρίγλωσση έκδοση ελληνικά, γερμανικά, τουρκικά 1992), Niki Eideneier *Kinder des Meeres. Geschichten der Heimat und der Fremde*. Köln Romiosini ⁴2004, Niki Eideneier ...*Die Visionen deiner Lebenskunst* (1995), Niki Eideneier/Kostas Karaoulis/Sophia Georgalis *Altwerden ist ein köstlich Ding?* (2000).

Επίσης θα πρέπει να αναφερθούν η ανθολογία του Ζαχαρία Μαθιουδάκη *Gute Reise, meine Augen* (1993) και του Γιώργου Μαντζουράνη *Ανάμεσα σε δύο κόσμους. Συγγραφείς στη Γερμανία με ελληνικό διαβατήριο* (1995), καθώς και οι εκδοτικές πρωτοβουλίες της Εταιρίας Ελλήνων συγγραφέων στη Γερμανία (www.ggad.info), *Deutschland, deine Griechen* (δίγλωσση, 1998) και *Bewegt. Kurzgeschichten. Gesellschaft der Griechischen Autoren in Deutschland* (δίγλωσση 2010). Η εταιρία έχει θεσμοθετήσει μία φορά το χρόνο την πρόσκληση ενός/μιας συγγραφέα από Γερμανία ή Ελλάδα στο πολιτισμικό κέντρο Zakk του Ντίσελντορφ, ενώ συμμετέχει σε διάφορα project, όπως η τοποθέτηση σε διάφορους χώρους σε Γερμανία και Ελλάδα *μηχανών με βιβλία* (Literaturautomat) ή συμμετέχει σε διακαλλιτεχνικές συμπράξεις, όπως το Διεθνές Φεστιβάλ Αστικής Τέχνης Naoussa Art Urban Festival 2021 και οι Πολιτιστικές Αυλές στην Κατερίνη (Χούμπα 2022). Επίσης εκδίδει το διαδικτυακό δίγλωσσο πολιτιστικό περιοδικό *Logographia/Λογογραφία*.

Συμπέρασμα

Στη λογοτεχνική παραγωγή συγγραφέων μη γερμανικής καταγωγής συμπεριλαμβάνονται πολύ αξιόλογα έργα που κατέχουν ισάξια θέση σε σύγκριση με εκείνα Γερμανών συγγραφέων. Οι συγγραφείς ελληνικής καταγωγής, με εξαίρεση την Ελένη Τορόση, είναι σχεδόν άγνωστοι στο γερμανικό αναγνωστικό κοινό, μολονότι έχουν ποσοτικά πολύ αξιόλογη εκδοτική παρουσία. Σε ακαδημαϊκό επίπεδο υπάρχουν μέχρι σήμερα λίγες μόνο έρευνες για την ελληνική παραγωγή, ενώ η εκτεταμένη χρήση της ελληνικής γλώσσας των λογοτεχνικών έργων δυσχεραίνει την ένταξη αυτών των συγγραφέων στο σύστημα της λογοτεχνικής πρόσληψης στη Γερμανία. Συχνά ο περιορισμός σε υπαρξιακά και γενικότερα κοινωνικά θέματα χωρίς τη διάθεση αναπαράστασης μιας glocalization, δηλαδή ενός ενδιάμεσου χώρου αναπαράστασης ελληνικών

πολιτισμικών κωδίκων σε γερμανικό περιβάλλον που θα μπορούσε να είχε σκιαγραφήσει υβριδικές ταυτότητες (συνθήκη που ισχύει για παράδειγμα στο μυθιστόρημα του Στεφανίδη) μάλλον εμποδίζει την προβολή αυτής της λογοτεχνίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα τελευταία χρόνια έχουν βραβευτεί μέσω γερμανικών θεσμών πολλοί συγγραφείς μη γερμανικής καταγωγής κινούμενοι σε αυτό το πλαίσιο (Chamisso-Preis & Poetikdozentur: 2025).

Από την άλλη μεριά, αυτή η λογοτεχνική παραγωγή είναι άγνωστη και στην Ελλάδα, όπου επιπλέον απουσιάζει ο αντίστοιχος με τη γερμανική πραγματικότητα μηχανισμός διάδοσής της, συμπεριλαμβανομένων δράσεων όπως η έκδοση ανθολογιών, η απονομή λογοτεχνικών βραβείων με συνδιοργάνωση φορέων των δύο χωρών, η διοργάνωση λογοτεχνικών βραδιών με συγγραφείς που ζουν σε Γερμανία και Ελλάδα κ.ά. Σε ερευνητικό επίπεδο δεν παρατηρείται ενασχόληση με τη μεταναστευτική λογοτεχνία, ούτε και αντίστοιχες ενέργειες με εκείνες του πανεπιστημιακού τμήματος του Μονάχου, ενώ αυτές θα μπορούσαν να αποτελούν εφελκυστικό τόσο για τη φιλολογική έρευνα όσο και για τη δημιουργία αντίστοιχων μηχανισμών πρόσληψης.

Η έλλειψη μηχανισμού διάδοσης της συγκεκριμένης λογοτεχνίας οφείλεται και στην έλλειψη συνεργασιών μεταξύ εκπροσώπων λογοτεχνικών εταιριών των δύο χωρών. Τα προβλήματα στην πολιτική βιβλίου εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας έχουν ήδη επισημανθεί και αναλυθεί πολλές φορές, εν τούτοις προκαλεί εντύπωση ότι λησμονείται σε σχετικές συζητήσεις στην Ελλάδα το πνευματικό κεφάλαιο των Ελλήνων του εξωτερικού και συνακόλουθα υποβαθμίζεται η ανάπτυξη ενδεχόμενων κοινών δράσεων και σχεδίων χρηματοδότησης. Η δράση των *Πολιτιστικών Αυλών* της Εταιρίας Ελλήνων συγγραφέων στη Γερμανία, που έφερε κοντά συγγραφείς, μουσικούς και εικαστικούς από τις δύο χώρες, ανοίγει το δρόμο για συμπράξεις με κάποιες ελληνικές λογοτεχνικές εταιρίες με σκοπό τη διοργάνωση δράσεων μικρής κλίμακας, πραγματώνοντας το όραμα του *πολιτισμού σε κάθε γειτονιά*. Ως προς τις ελληνογερμανικές σχέσεις αυτό θα σήμαινε τη σύσφιξη των ελληνογερμανικών σχέσεων πέρα από μεγάλες κρατικές πρωτοβουλίες.

Συνεπώς, στις συζητήσεις που αφορούν στη διάδοση της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο εξωτερικό, χρήσιμο είναι να συμπεριλαμβάνεται το δυναμικό των Ελλήνων συγγραφέων του εξωτερικού. Επιπλέον, το παράδειγμα της διάδοσης της λογοτεχνίας των μεταναστών στη Γερμανία θα μπορούσε να αποτελέσει ένα καλό πρότυπο για την ελληνική πραγματικότητα. Ήδη υπάρχουν αξιόλογα λογοτεχνικά έργα συγγραφέων μη ελληνικής καταγωγής που έχουν γραφεί στα ελληνικά, όπως η τριλογία του αλβανικής καταγωγής Γκαζμέντ Καπλάνι (*Μικρό ημερολόγιο συνόρων* 2018), (με λένε *Ευρώπη* 2010), (*Η τελευταία σελίδα* 2012·2019), το έργο του συγγραφέα αλβανικής καταγωγής Ζγκούρη Έλσον (*Όλες οι γάτες είναι όμορφες* 2020) ή του αφγανικής καταγωγής Ρεζά

Γκολαμί (Χαμένες ταυτότητες 2021), τα οποία σε συνδυασμό με τη συνεχώς εξελισσόμενη λογοτεχνική παραγωγή των Ελλήνων του εξωτερικού και ειδικά της Γερμανίας ανοίγουν έναν νέο, πολύ ελπιδοφόρο ορίζοντα για την νεοελληνική λογοτεχνία.

Βιβλιογραφία

- Baltes-Löhr, Christel/Radulescu, Raluca: *Pluralität als Existenzmuster. Interdisziplinäre Perspektiven auf die deutschsprachige Migrationsliteratur*. Bielefeld: transcript Verlag 2016.
- Bauer, Gerhard: „Literarische Weltbürgerschaft und ihre Hindernisse“. Στο: Blioumi, Aglaia (επιμ.): *Migration und Interkulturalität in neuen literarischen Texten*, München: iudicium 2002: 15-27.
- Blioumi, Aglaia: „Griechische Migrationsliteratur“. Στο: Chiellino, Carmine (επιμ.), *Handbuch der Interkulturellen Literatur*. Stuttgart;Weimar: Metzler 2000: 96-105.
- Blioumi, Aglaia: „‘Migrationsliteratur’, ‚interkulturelle Literatur’ und ‚Generationen von Schriftstellern’. Ein Problemaufriß über umstrittene Begriffe“. *Weimarer Beiträge* 4, (2000b): 595-601.
- Blioumi, Aglaia (επιμ.): *Migration und Interkulturalität in neueren literarischen Texten*. Iudicium, München: 2002.
- Blioumi, Aglaia: „Kritischer Forschungsabriss zum Terminus ‘Migrationsliteratur’“. Στο: Syrov, Daniel (επιμ.): *Discourses on Nations and Identities*. Berlin; Boston: de Gruyter 2021: 437-450.
- Γεωργουδάκη, Αικατερίνη: *Ποιήτριες ελληνικής καταγωγής στη Βόρεια Αμερική, Αυστραλία και Γερμανία. Ακροβατώντας ανάμεσα στις δύο πατρίδες, δύο ταυτότητες*. Θεσσαλονίκη: University Press 2000.
- Chamisso-Preis & Poetikdozentur: 20.01.2025: <https://www.chamissopreis-dresden.de>
- Chiellino, Carmine: *Interkulturelle Literatur in Deutschland. Ein Handbuch*. Stuttgart: Metzler 2000.
- Geiser, Myriam: *Der Ort transkultureller Literatur in Deutschland und in Frankreich. Deutsch-türkische und frankomaghrebinische Literatur der Postmigration*, Würzburg: Königshausen & Neumann 2015.
- Hoff, Karin: *Literatur der Migration – Migration der Literatur*. Frankfurt am Main: Peter Lang 2008.
- Holdenried, Michaela (επιμ.): *Interkulturelle Familienkonstellationen*. Bielefeld: transcript 2012.
- Χούμπα, Κατερίνα: «Πολιτιστικές αυλές» στην Κατερίνη από την Εταιρεία Ελλήνων Συγγραφέων Γερμανίας. 06.09. (2022): <https://www.ertnews.gr/omogeneia/politistik-es-ayles-stin-katerini-apo-tin-etairaia-ellinon-syggrafeon-germanias>
- Meier-Braun, Karl Heinz: „‘Gastarbeitern wurden Einwanderer’. Geschichte und Perspektiven der Ausländerpolitik in der Bundesrepublik Deutschland“. Στο: Meier-Braun, Karl-Heinz und Kilgus, Martin A.: Wolfgang Niess (επιμ.): *40 Jahre „Gastarbeiter“. Deutschland auf dem Weg zur multikulturellen Gesellschaft?*. Tübingen: Stauffenburg 1998: 223-230.
- Μπλιούμη, Αγλαΐα: „Η εικόνα της Γερμανίας στο έργο του Δημοσθένη Κούρτοβικ ‘Τρεις χιλιάδες χιλιόμετρα’“, *Διαβάζω*, τχ. 368, Νοέμβριος (1996): 97-102.
- Μπλιούμη, Αγλαΐα: „Η αέναη αναζήτηση της ρωμιοσύνης. Διαπολιτισμικά στοιχεία στο Διπλό Βιβλίο“. Στο: Close, Elizabeth; Tsianikas; Michalis (επιμ.): *Greek research in Australia. Proceedings of the biennial international conference of Greek studies. The Flinders University of South Australia. Department of Languages –Modern Greek*. Flinders: University press 2007: 517-526.

- Μπλιούμη, Αγλαΐα: „Η λογοτεχνική αναπαράσταση της ‘γλώσσας’ ως έκφραση ‘υβριδικής ταυτότητας’ σε μεταναστευτικές και μειονοτικές ομάδες. Παραδείγματα από το γερμανόφωνο χώρο“. Στο: Λεονταρίδη, Ελένη; Σπανοπούλου, Κυριακή (επιμ.): *1^ο Διεθνές συνέδριο «Η γλώσσα σε έναν κόσμο που αλλάζει»*. Αθήνα: Διδασκαλείο Ξένων Γλωσσών Παν/μιου Αθηνών 2008: 372-377.
- Rácz, Gabriella/Schenk, Klaus: *Erzählen und Erzähltheorie zwischen den Kulturen*. Würzburg: Königshausen und Neumann 2014.
- Robert Bosch Stiftung: „Über das Projekt“ 09.10.2022: <https://www.bosch-stiftung.de/de/projekt/adelbert-von-chamisso-preis-der-robert-bosch-stiftung>.
- Rinner, Fidrun; Sinopoli; Franca (επιμ.): *Trans-Culture, Migration and Literature in Contemporary Europe*. (= *A comparative History of Literatures in European Languages*), (in press).
- Schenk, Klaus/Todorow, Almut; Tvdik, Milan (Hrsg.): *Migrationsliteratur. Schreibweisen einer interkulturellen Moderne*, Tübingen und Basel 2004.
- Schmitz, Helmut (επιμ.): *Von der nationalen zur internationalen Literatur. Transkulturelle deutschsprachige Literatur und Kultur im Zeitalter globaler Migration*. Amsterdam; New York: Rodopi 2009.
- Schmitz, Walter (επιμ.): *Handbuch Literatur der Migration in den deutschsprachigen Ländern seit 1945*. Bd. II. Dresden: Thelem (in press).
- Schenk, Klaus/Cornejo, Szabo/Lazlo Völdes (επιμ.): *Zwischen Kulturen und Medien. Zur medialen Inszenierung von Interkulturalität*, Wien: Praesents 2016.
- Τράκα, Θεολογία: „Αγλαΐα Μπλιούμη, Αποχαιρέτα τη Στουτγάρδη, Αστύανακτα“ 09.03. (2024) <https://www.periou.gr/theologia-traka-aglaia-blioumi-apochaireta-ti-stoutgardi-astyanakta-ekd-kedros/>.
- Weitin, Thomas: „Exil und Migration. Minoritäres Schreiben auf Deutsch im 20. Jahrhundert – von Kafka zu Zaimoglu“. *Weimarer Beiträge*, 2, 58 (2012): 195-224.

Επιλογή λογοτεχνικών έργων

- Αποστολίδου, Χαρούλα: *Μάλο Μόμε. Μικρό κορίτσι*. Θεσσαλονίκη: Βάρφη 2023.
- Αρτζανίδου, Έλενα: *Γκασταρμπάιτερ, η οδυνηρή φυγή*. Πάφος: Manus scripta 2012.
- Αρτζανίδου, Έλενα: *Η Ξένη στον Ρήνο*. Αθήνα: Ψυχογιός 2019.
- Βασιλικός, Βασίλης: *Γλαύκος Θρασάκης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2008 (πρώτη έκδοση 1975).
- Boura, Ewa: *16 Gesänge. Mit einer Radierung von Aldona Gustas*. Berlin: Corvinus-Presse 1996.
- Boura, Ewa: *Gefrorene Nächte. Mit neun Zeichn. von Yannis Dimitrakis*, Berlin: Corvinus-Presse 1996.
- Boura, Ewa: *Tätowierungen meiner Zeit*. Berlin: Corvinus-Presse 1999.
- Eideneier, Niki: *Dimitrakis '86*, Köln: Romiosini 1985.
- Eideneier, Niki /Arzu Toker (επιμ.): *KALIMERHABA. Griechisch-deutsch-türkisches Lesebuch*. Köln: Romiosini 1992.
- Eideneier, Niki /Arzu Toker (επιμ.): *...Die Visionen deiner Lebenskunst*. Köln: Romiosini, 1995.
- Eideneier, Niki; Kallifatidou, Sofia (επιμ.), *Altwerden ist ein köstlich Ding?*, Köln: Romiosini 2000.
- Eideneier, Niki (επιμ.), *Kinder des Meeres. Geschichten der Heimat und der Fremde*. Köln: Romiosini 2004.
- Δεληδημητρίου-Τσακμάκη, Ελένη: *Η απόφαση που δεν πάρθηκε*. Αθήνα: Λάμψη 1994.
- Δεληδημητρίου-Τσακμάκη, Ελένη: *Η πάνινη κούκλα*. Αθήνα: Λάμψη 1994.
- Ζγκούρη, Έλσον: *Όλες οι γάτες είναι όμορφες*. Ρέθυμνο: Παράξενες Μέρες 2020.

- Ζέη, Άλκη: *Η Κωνσταντίνα και οι αράχνες της*. Αθήνα: Μεταίχμιο 2011.
- Gianacacos, Costas; Gerogiorgakis, Stamatis: Vereinigung Griechischer Autoren in Deutschland (επιμ.): *Deutschland, deine Griechen*. Köln: Romiosini 1998.
- Καπλάνι, Γκαζμέντ: *Μικρό ημερολόγιο συνόρων*. Αθήνα: Επίκεντρο 2018.
- Καπλάνι, Γκαζμέντ: *με ,λένε Ευρώπη*. Αθήνα: Λιβάνης 2010.
- Καπλάνι, Γκαζμέντ: *Η τελευταία σελίδα*. Αθήνα: Λιβάνης 2012 (επανεκδοση Επίκεντρο 2019).
- Κούρτοβικ, Δημοσθένης: *Τρεις χιλιάδες χιλιόμετρα*. Αθήνα: Κάλβος, 1980.
- Κούρτοβικ, Δημοσθένης: *Ο ήχος της σιωπής της*. Αθήνα: Εστία 2024.
- Lolakas, Chrisafis: *So weit der Himmel reicht*. Köln: Romiosini 1985.
- Μάινας, Αλέξιος: *Το περιεχόμενο του υπόλοιπου*. Αθήνα: Γαβριηλίδης 2011.
- Markaris, Petros: *Fremdgeblieben*. Köln: Romiosini 1983.
- Mathioudakis, Zacharias: *Gute Augen meine Augen. Texte von Griechinnen und Griechen in Deutschland*. Stuttgart: Peter Grohmann 1993.
- Μαντζουράνης, Γιώργος: *Ανάμεσα σε δύο κόσμους. Συγγραφείς στη Γερμανία με ελληνικό διαβατήριο*. Αθήνα: Καστανιώτης 1995.
- Ματζουράνης Γιώργος: *Μας λένε γκάσταρμπάιτερ....* Αθήνα: Θεμέλιο 1977.
- Μαστοροδήμου, Χρύσα: *Τα τεμάχια*. Αθήνα: Βακχικόν 2021.
- Μερασκεντής, Ίβο: «Το απαγορευμένο μωσαϊκό». *Αιολικά Γράμματα* τχ. 245, (2010): 50-61.
- Μπλιούμη, Αγλαΐα: *Αποχαιρέτα την τη Στουτγάρδη, Αστυάνακτα*. Αθήνα: Κέδρος 2022.
- Νόλλας, Δημήτρης: *Στον τόπο*. Αθήνα: Ίκαρος, 2012.
- Νόλλας, Δημήτρης: *Το ταξίδι στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίκαρος, ²2015.
- Νόλλας, Δημήτρης: *Μάρμαρα στη μέση*. Αθήνα: Ίκαρος, (2015).
- Πατένταλης, Μιχάλης: *Ποιος σκότωσε τον Μότσαρτ*; Αθήνα: Κλειδάριθμος 2018.
- Πατένταλης, Μιχάλης: *Ο χορός του Χάντινγκτον*. Αθήνα: Κλειδάριθμος 2021.
- Ponte, Kyro: *Τέσσερις μορφές, ένας έρωτας*. Books on Demand 2009.
- Ponte, Kyro: *Ένας παράξενος ξένος*. Αθήνα: Γκοβόστης 2019.
- Sampsounis, Sevastos (επιμ.): *Bewegt*. Frankfurt am Main: Größenwahn Verlag, 2010.
- Σουρούνης, Αντώνης: *Οι συμπαίχτες*. Αθήνα: Καστανιώτης 1988.
- Σουρούνης, Αντώνης: *Μερόνυχτα Φραγκφούρτης* [1982]. Αθήνα: Καστανιώτης 1988; 2011.
- Σουρούνης, Αντώνης: *Ο χορός των Ρόδων*. Αθήνα: Καστανιώτης 1994.
- Stefanidis, Alexandros: *Wie mein Vater in unserer Taverne Geschichte schrieb*. Frankfurt: Fischer 2010.
- Stefanidis, Alexandros: *Wie geht's den Jungs vom Gottesacker? Meine unorthodoxe Jugend im katholischen Internat*. Reinbeck: Rowohlt 2014.
- Τορόση, Ελένη: *Tanz der Tintenfische* [Neuer Malik 1986; Rowohlt 1989]. Holzkirchen: Engl & Lämmel Verlag 1998.
- Τορόση, Ελένη: *Paganinis Traum, Märchen und Fabeln*. Neuer Malik Verlag 1988; Holzkirchen, Engl & Lämmel Verlag 1998.
- Τορόση, Ελένη: *Ελένη Ιουλίτσα και Ρωμαίος*. Αθήνα: Πατάκης 2010.
- Τορόση, Ελένη: *Als ich dir zeigte, wie die Welt klingt*. München: LangenMüller 2014.
- Τορόση, Ελένη: *Όταν σου έδειξα τον ήχο του κόσμου*. Αθήνα: Πατάκης 2016.
- Φασούλας, Βάιος: *Στα ίχνη της ζωής*. Αυτοέκδοση 1981.
- Φασούλας, Βάιος: *Τροβαδούρος στα ξένα*. Αυτοέκδοση 1995.
- Χατζής, Δημήτρης: *Το Διπλό Βιβλίο*. Αθήνα: Εξάντας 1976.
- Yiannopoulos, Christos: *Feta und Söhne*. Berlin: Ullstein 2011.